

dr hab. Anna Krochmal
Naczelną Dyrekcją Archiwów Państwowych
ul. Rakowiecka 2D, 02-517 Warszawa

Recenzja

pracy doktorskiej mgr Przemysława Misiolka pt.: „Reżim komunistyczny wobec Cerkwi prawosławnej w Polsce południowo-wschodniej (1944-1989)” przygotowanej pod kierunkiem promotora – ks. prof. dr. hab. Stanisława Nabywańca

Podstawa recenzji

Recenzja sporządzona została na podstawie oceny rozprawy doktorskiej przedłożonej przez wnioskodawcę. Praca liczy łącznie 420 stron (2193 przypisy), w tym spis treści, wykaz skrótów, wykaz źródeł i opracowań, wykaz tabel i 2 mapki dołączone jako aneksy do rozprawy.

Temat rozprawy doktorskiej, jej struktura i metodologia badań

Wybór tematu pracy należy uznać za trafny, choć tematyka poświęcona sytuacji Kościoła prawosławnego w Polsce po II wojnie światowej oraz relacjom hierarchii i duchowieństwa tego Kościoła z władzami państwowymi była już podejmowana w literaturze przedmiotu przez innych badaczy. Dorobek ten został przywołany i scharakteryzowany w opisie stanu badań, zawartym we wstępie rozprawy doktorskiej.

Głównym celem przygotowanej dysertacji było ukazanie wpływów komunistycznego państwa polskiego wobec Cerkwi prawosławnej w południowo-wschodniej Polsce w latach 1944-1989. Podstawową kwestią interesującą Autora było określenie zakresu ingerencji władz komunistycznych w powojennej Polsce w działania Cerkwi prawosławnej na wymienionym obszarze oraz zdefiniowanie następstw takich działań. Z tego punktu widzenia zasadne wydaje się przyjęcie przez Autora w tytule rozprawy określenia „reżim komunistyczny”, co było świadomym zabiegiem, mającym podkreślić negatywną konotację w rozumieniu tego terminu. Przez „reżim komunistyczny” Autor rozumie centralne i terenowe władze administracyjne, władze PPR, a później PZPR oraz wspierający je aparat organów bezpieczeństwa państwa, włącznie z milicją i jej pomocniczymi strukturami. Tak przyjęta definicja jest zgodna z już funkcjonującą w literaturze przedmiotu terminologią. Za uzasadnione i poprawne należy uznać ramy chronologiczne zakreślone w temacie pracy. Rok początkowy wyznacza początek zmian

ustrojowych w Polsce, dokonanych jako konsekwencje wydarzeń z okresu II wojny światowej oraz rozpoczęcie przesiedleń ludności do Ukraińskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej. Działania te spowodowały dekompozycję dotychczas istniejących struktur Cerkwi prawosławnej oraz konieczność sformułowania nowych zasad w jej relacjach z kształtującym się powojennym aparatem władzy. Za datę końcową swoich badań Autor przyjął 1989 r. Uzasadził to likwidacją w tym roku Urzędu do Spraw Wyznań, jako głównego wykonawcy polityki państwa w sprawach wyznaniowych oraz wskazał na uchwalenie ustawy regulującej stosunki państwa z Kościołem katolickim, co miało też istotny wpływ na sytuację innych wyznań. Ten akt prawny zakończył wieloletnie spory o świątynie prowadzone między Kościołem rzymskokatolickim a Cerkwią prawosławną.

Zakres terytorialny dysertacji określany jako „południowo-wschodnia Polska” w jej granicach powojennych dotyczy w rozumieniu Autora terenów Apostolskiej Administracji Lemkowszczyzny oraz greckokatolickiej diecezji przemyskiej, które po zakończeniu II wojny światowej znalazły się w granicach państwa polskiego, z wyłączeniem greckokatolickiej parafii w Krakowie i parafii prawosławnej w Kulnie.

W pracy zastosowano metodologię charakterystyczną przede wszystkim dla nauk historycznych, czyli krytyczną analizę źródeł. W niektórych przypadkach, jak np. przy próbie ustalenia liczebności ludności prawosławnej na omawianym obszarze po II wojnie światowej i zakończeniu przesiedleń do USRR Autor sięgnął do metod stosowanych w statystyce.

Strukturę pracy oparto na układzie chronologiczno-problemowym. Składa się ona z czterech obszernych rozdziałów. Pierwszy z nich poświęcono omówieniu relacji Cerkwi prawosławnej z władzami świeckimi w latach 1939-1989. W drugim rozdziale Autor przedstawił sytuację Cerkwi prawosławnej w Polsce południowo-wschodniej w okresie 1919-1944. Rozdział trzeci poświęcono zagadnieniu odbudowy struktur prawosławnych w latach 1953-1989, zaś w ostatnim omówiono konflikty o świątynie oraz inne sytuacje sporne, pojawiające się w działalności Cerkwi prawosławnej w omawianym okresie. Lukę w tej chronologii, obejmującą lata 1948-1953 Autor tłumaczy faktem, iż w tym okresie nie funkcjonowało na badanym obszarze stałe prawosławne duszpasterstwo, a nabożeństwa były sprawowane okazjonalnie jedynie w jednej miejscowości (Bartnem) przez przyjezdnych duchownych.

Ocena merytoryczna pracy

Generalnie treść ocenianej rozprawy jest zgodna z jej tematem i wnosi do omawianego zagadnienia nowe ważne ustalenia. Jedną z głównych zalet pracy jest oparcie jej na znaczącym zbiorze dokumentów archiwalnych, wytworzonych głównie przez instytucje państwowe. Autor zawarł w tekście rozprawy liczne cytaty i odniesienia do materiałów archiwalnych, co jest potwierdzeniem pogłębionej kwerendy badawczej i analizy zachowanych źródeł. Materiały te zgromadzono łącznie - według informacji zawartych we wstępie pracy - w 15 archiwach, z tego 13 archiwach państwowych i 2 archiwach prywatnych. W rzeczywistości wykaz źródeł obejmuje łącznie 10 archiwów, gdyż Autor policzył jako odrębne instytucje oddziały archiwów państwowych w Krakowie i Rzeszowie (które nie stanowią odrębnych archiwów państwowych) oraz oddziały terenowe Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej. Analiza treści rozprawy pokazuje, że jej najważniejszą podstawą źródłową były materiały archiwalne z Urzędu do Spraw Wyznań w Warszawie przechowywane obecnie w Archiwum Akt Nowych oraz materiały wytworzone przez władze państwowe (w tym tzw. sprawy obiektywne i te czki tajnych współpracowników) przechowywane w Archiwum IPN w Warszawie i jego oddziałach w Krakowie i Rzeszowie. Źródła z pozostałych wymienionych w pracy instytucji archiwalnych miały charakter uzupełniający.

Autor nie do końca uniknął problemu jednostronności źródeł, na który sam wskazuje we wstępie w odniesieniu do opracowań poprzednich badaczy podjętej tematyki. Ta wybiórcza analiza poprzedników była jednym z motywów podjęcia na nowo badanego zagadnienia. Większość wykorzystanych w rozprawie materiałów archiwalnych została wytworzona przez władze państwowe, w tym organy komunistycznego aparatu bezpieczeństwa i administracji wyznaniowej, co wymaga krytycznego podejścia do zawartych w nich treści. Niewątpliwie cennym uzupełnieniem materiałów źródłowych państwowej proveniencji byłoby oddanie głosu drugiej stronie w badanym procesie, czyli analizie źródeł z Prawosławnego Archiwum Metropolitalnego. Nie udało się tego przeprowadzić nie z winy Autora, wręcz przeciwnie na podkreślenie zasługuje podjęcie przez niego próby dotarcia do tych materiałów, zakończonej niepowodzeniem, co opisano we wstępie. Autor nie wykorzystał też w pełni możliwości badawczych tkwiących w źródłach kościelnej i państwowej proveniencji, przechowywanych w Archiwum Państwowym w Przemyślu. W dołączonym wykazie źródeł odwołuje się jedynie do dwóch jednostek archiwalnych (sygn. 142 z zespołu akt Apostolskiej Administracji Łemkowszczyzny oraz sygn. 4751 z Archiwum Biskupstwa Greckokatolickiego w Przemyślu). Archiwum Państwowe w Przemyślu przechowuje największy zachowany do dziś w Polsce zbiór źródeł do historii Kościoła Wschodniego (zarówno prawosławnego, jak i unickiego) na

interesującym Autora obszarze aż do likwidacji eparchii przemyskiej w 1946 r. Bez tych materiałów trudno zrozumieć i opisać stan relacji unicko-prawosławnych w eparchii przemyskiej oraz sytuację – także powojenną - Cerkwi prawosławnej na badanym obszarze. Znacznie obszerniejsze, niż zamieszczone przez Autora w wykazie źródeł (jedna sygnatura o numerze 142 z AAL), są też materiały dotyczące konwersji ludności greckokatolickiej, w tym Lemków na prawosławie. Warto zaznaczyć, że przypadki przechodzenia całych grup parafian z Kościoła greckokatolickiego do Cerkwi prawosławnej miały miejsce w eparchii przemyskiej już przed I wojną światową. Problem ten nie zaczął się dopiero w dwudziestolecie międzywojennym od tzw. tylawskiej schizmy w 1926 r., jak twierdzi Autor. Należy też pamiętać, że zachowanie przez Kościół unicki przy zawieraniu unii kościelnej ze Stolicą Apostolską wschodniego obrządku i kalendarza juliańskiego rodziło w późniejszym okresie stale obawy o konwersje unitów do prawosławia. Problem nasilił się zwłaszcza w okresie po rozbiorach państwa polskiego, gdy Rosja carska zaczęła wykorzystywać Cerkiew prawosławną w celach politycznych, a obszar zaboru austriackiego, czyli Galicja była uważana w propagandzie rosyjskiej za ostatnią, nie scaloną z imperium ziemię „ruską” (czyli rosyjską). Pod takimi hasłami wkraczała do Galicji armia rosyjska w 1914 r. Ze względu na przyjęte w pracy ramy chronologiczne nie byłoby uzasadnione wprowadzanie zbyt obszernego kontekstu historycznego, wydaje się jednak, że pomocne dla czytelnika byłoby dodanie takiej informacji w rozdziale wprowadzającym do tematyki dysertacji.

Archiwum Państwowe w Przemyśle przechowuje też wiele cennych źródeł państwowej proveniencji do zagadnienia przesiedleń ludności lemківskiej i ukraińskiej w latach II wojny światowej i po jej zakończeniu, w tym kluczowy zespół archiwalny dla przywoływanej przez Autora akcji „Wisła”, pod nazwą: Główny Pełnomocnik Rządu ds. Ewakuacji w Rzeszowie, 1947 [1948-1961]. Szczegółowe omówienie dokumentacji tego zespołu znalazło się w obszernym (nie uwzględnionym przez Autora w bibliografii) artykule autorstwa Bogdana Bobusi (*Przesiedlenia ludności ukraińskiej w ramach akcji „Wisła” w świetle akt zespołu Głównego Pełnomocnika Rządu ds. Ewakuacji w Rzeszowie i wybranych akt PUR w Rzeszowie, „Rocznik Historyczno-Archiwalny, t. 7-8, 1994, s. 208-246*). Wiele cennych danych zawierają też akta Państwowego Urzędu Repatriacyjnego zachowane w Przemyskim Archiwum. Obu tych zespołów zabrakło wśród wykorzystanych materiałów źródłowych.

Cenną inicjatywą Autora było dotarcie do niezwykle interesujących i ważnych dla tematu rozprawy dzienników biskupa przemyskiego, Ignacego Tokarczuka, przechowywanych obecnie w prywatnym Archiwum Księdza Profesora Józefa Wolczańskiego.

Istotnym uzupełnieniem informacji pochodzących ze źródeł archiwalnych jest literatura przedmiotu. Zamieszczona na końcu pracy obszerna bibliografia zawiera najważniejsze opracowania do badanego zagadnienia. Na podkreślenie zasługuje uwzględnienie przez Autora opracowań nie tylko polskojęzycznych, ale sięgnięcie również do historiografii ukraińskiej (w tym najnowszej) i prac autorów rosyjskojęzycznych, co pozwoliło na zapoznanie się z różnymi (w tym sprzecznymi ze sobą) punktami widzenia poszczególnych badaczy.

Najważniejsze ustalenia, wnoszące nowe informacje do badanego tematu, zostały zawarte w rozdziale 3 i 4 rozprawy. W obszernym rozdziale trzecim Autor prześledził proces odbudowy prawosławnej sieci parafialnej na terenie województwa rzeszowskiego w latach 1953-1989. Analizie poddał główne założenia polityki wyznaniowej władz państwowych, które zmierzały do rozwiązania problemu Kościoła greckokatolickiego i jego wiernych poprzez przeciągnięcie ich do Kościoła prawosławnego. W tym celu władze państwowe popierały erygowanie kolejnych parafii prawosławnych, wspierały finansowo duchowieństwo prawosławne oraz uzależniały hierarchię tego Kościoła angażując ją jako tajnych współpracowników służby bezpieczeństwa oraz informatorów o sytuacji w terenie, przekazujących te cenne dane państwowej administracji wyznaniowej. Sporo miejsca poświęcono w tym rozdziale działaniom jednego z głównych i wieloletnich współpracowników terenowego Wydziału do Spraw Wyznań w Rzeszowie, którym był ksiądz Jan Lewiarz, dziekan rzeszowski. Dokumenty z Archiwum IPN potwierdzają jego aktywność, począwszy od nawiązania współpracy podczas akcji „Wisła” w 1947 r. aż do 1988 r., z którego pochodzi jego ostatnie doniesienie. Interesującym wątkiem omówionym w tym rozdziale było ukazanie wewnętrznych relacji w aparacie państwowym, między Urzędem do Spraw Wyznań w Warszawie, a podległym wydziałem w Rzeszowie, który nie zawsze realizował wytyczne centrali. Analizując relacje między Kościołem prawosławnym a władzami państwowymi Autor nie pominął ważnego kontekstu tych wydarzeń, tj. sytuacji Kościoła greckokatolickiego oraz podejmowanych równoległe prób odbudowy jego struktur parafialnych.

Rozdział czwarty poświęcony został omówieniu sporów o świątynie, toczonych między prawosławnymi a katolikami obu obrządków (greckokatolickiego i łacińskiego). Według Autora konflikty wybuchały z winy prawosławnych, którzy często sięgali po mienie pounickie, korzystając przy tym ze wsparcia władz państwowych. Ważną rolę w sporach odgrywał Kościół łaciński będący w wielu parafiach sukcesorem po Kościele greckokatolickim. Dla zobrazowania tych twierdzeń Autor przytoczył w niniejszym rozdziale szereg przykładów zaczerpniętych ze źródeł archiwalnych.

Podsumowując ocenę recenzowanej pracy stwierdzić należy, że Autor zrealizował postawiony sobie główny cel badawczy, jakim było ukazanie wpływu władz państwowych, a zwłaszcza administracji wyznaniowej (Urzędu do spraw Wyznań i jego terenowych agend) na funkcjonowanie Kościoła prawosławnego i jego duchowieństwa w badanym okresie. W oparciu o materiały archiwalne Autor wykazał, że zarówno hierarchia tego Kościoła, jak i jego duchowni współpracowali z organami bezpieczeństwa państwa w infiltracji Kościoła greckokatolickiego i jego kapłanów oraz wiernych. Cerkiew prawosławna w ocenie Autora miała stanowić rodzaj przeciwwagi dla środowisk ukraińskich w powojennej Polsce, w tym zapobiegać odradzaniu się struktur Kościoła greckokatolickiego, silnie identyfikującego się z ukraińskością. Obawy władz wzmagająca narastająca po wojnie fala powrotów do byłej eparchii przemyskiej wysiedlonych na ziemie północne i zachodnie Łemków i Ukraińców. Według dokonanych obliczeń do 1958 r. na teren województwa rzeszowskiego powróciło około 4 tys. Ukraińców i Łemków. Autor zwraca jednak uwagę, że powoływanie nowych placówek prawosławnych przyspieszyło w latach 1958-1967, a zwłaszcza w okresie pełnienia funkcji dziekana rzeszowskiego przez ks. Jana Lewiarza, aktywnego współpracownika rzeszowskiego Wydziału do Spraw Wyznań. Na podstawie dokumentów archiwalnych Autor odtworzył kolejne etapy odbudowy struktur prawosławnych oraz rolę władz państwowych w tym procesie, aż do erygowania prawosławnej diecezji przemysko-sądeckiej w 1983 r. Prześledził też działania służb bezpieczeństwa prowadzone w ramach akcji specjalnych (m. in. akcja „Bizancjum”, „Ortodoksi”) mających na celu pozyskanie do współpracy duchowieństwa prawosławnego i uzależnienie Kościoła prawosławnego od władz państwowych. Autor wykazał, że wobec znikomej liczby wiernych prawosławnych na badanym obszarze głównym zapleczem dla odbudowy struktur prawosławnych mogli być wyłącznie grekokatolicy, wśród których prowadzona była tzw. prawosławna akcja misyjna. Sytuacja ta rodziła wiele konfliktów w relacjach między prawosławnymi a grekokatolikami.

Główne tezy postawione przez Autora w rozprawie zostały w przekonujący sposób udokumentowane i poparte odesłaniem do konkretnych materiałów źródłowych. Opracowanie wypełnia lukę badawczą w dotychczasowej historiografii dotyczącej zagadnienia relacji władz państwowych w powojennej Polsce z Kościołem prawosławnym.

Uwagi szczegółowe dotyczące treści rozprawy

Poważne wątpliwości budzi przyjęta przez Autora struktura początkowej części rozprawy, obejmującej dwa pierwsze rozdziały. *Zastrzeżenia dotyczą zastosowanego porządku chronologicznego w opisie poszczególnych wydarzeń. W pierwszym z rozdziałów omawiana*

jest sytuacja Cerkwi prawosławnej i jej relacje z władzami państwowymi w okresie od 1939 r. do upadku komunizmu w 1989 r. Z kolei w rozdziale drugim Autor cofa się w czasie i omawia sytuację tego Kościoła i jego wiernych w okresie wcześniejszym, w latach II Rzeczypospolitej (od 1919 r.) oraz kwestię dezorganizacji struktur parafialnych w latach 1944–47. Taki porządek chronologiczny nie sprzyja przejrzystości narracji i powoduje powtórzenia oraz wrażenie chaosu informacyjnego. Poza tym, jak słusznie stwierdza Autor, cofnięcie się do opisu sytuacji przed 1944 r., (który został wskazany w tytule dysertacji jako data początkowa rozprawy), a nawet do okresu po I wojnie światowej ma dać czytelnikowi pełny obraz sytuacji i pozwolić zrozumieć genezę wydarzeń, które są opisywane w rozprawie. W związku z takim założeniem, logicznym byłoby dokonanie zamiany kolejności obu wymienionych rozdziałów, co ułatwiłoby czytelnikowi percepcję treści zawartych w tej części pracy. Wprowadzeniem do tematu rozprawy powinien być opis sytuacji Cerkwi prawosławnej i jej wiernych przed II wojną światową oraz zmian dokonanych w latach konfliktu zbrojnego i dwóch okupacji: niemieckiej i sowieckiej na terenach eparchii przemyskiej. W rozdziale drugim natomiast powinny zostać omówione zagadnienia opisane obecnie w rozdziale pierwszym, tj. relacje Cerkwi prawosławnej z władzami państwowymi w okresie powojennym. Struktura chronologiczna i tematyczna kolejnych rozdziałów nie budzi zastrzeżeń.

Dyskusyjne są niektóre z twierdzeń doktoranta. Przykładowo, Autor dwukrotnie pisze o tym, że po wybuchu II wojny światowej i klęsce Polski w 1939 r. jej terytorium podzielono między cztery sąsiednie państwa: III Rzeszę, Związek Sowiecki, Litwę i Słowację (s. 24 i 78). Kontrowersyjne i zbyt daleko idące jest zwłaszcza stwierdzenie Autora o podziale ziem polskich na cztery strefy okupacyjne. Trudno bowiem uznać takie państwa jak Litwa i Słowacja za agresorów i okupantów na równi z III Rzeszą niemiecką i ZSRR, chociaż wymienione kraje wykorzystywały konflikt zbrojny do realizacji swoich własnych interesów.

Nie do końca precyzyjne jest stwierdzenie Autora o tym, że „Do powstania i rozwoju prawosławia na omawianym obszarze przyczyniły się przede wszystkim władze państwowe” (s. 382). Można zgodzić się z drugą częścią tego zdania, gdyż wsparcie udzielane Cerkwi prawosławnej przez aparat państwowy sprzyjało z pewnością rozwojowi sieci parafialnej. Nie można natomiast zapominać, że prawosławie nie było wyznaniem nowym na badanym obszarze, dlatego też dyskusyjne jest twierdzenie o „powstaniu prawosławia na badanym obszarze” w okresie po II wojnie światowej. Jak Autor sam zaznaczył (nawet w tytule jednego z podrozdziałów) była to odbudowa struktur prawosławnych i nawiązanie do stanu dużo wcześniejszego niż okres omawiany w rozprawie.

Zastrzeżenia budzi język stosowany w rozprawie. Autor stosuje często styl publicystyczny, w wielu przypadkach pojawiają się wyrażenia charakterystyczne dla języka potocznego, wręcz kolokwializmy oraz określenia błędne stylistycznie i gramatycznie. Poniżej podano wybrane przykłady tego typu wyrażen:

- s. 124 - „Duża część wiernych Kościoła prawosławnego to jednak ludzie, dla których bardziej liczył się cerkiewny kalendarz czy tradycja niż zasady wiary”, „Konsekwencją tego było to, że prawosławni w Rzeszowskiem to tak naprawdę w dużej części wspólnota płynna – raz uczestniczą w nabożeństwach prawosławnych, ale jeżeli przez dłuższy czas nie mogą np. ze względu na brak stałego kapłana, to nie mają żadnych oporów, by korzystać z usługi duszpasterskiej księdza greckokatolickiego”:

- s. 121 – „Powodowało to uzależnienie duchowieństwa PAKP od polskich władz komunistycznych. Biorąc to pod uwagę trudno było wymagać chociażby minimalnego stawiania czoła reżimowi”:

- s. 264 – „Polski Autokefaliczny Kościół Prawosławny był od samego początku świadomy tego, po co są potrzebne są im w duszpasterstwie unickie cerkwie i do czego mają być wykorzystywane. Nie było tutaj żadnej refleksji na temat zwyczajnej uczciwości”:

- s. 372 – „zwierzchnik polskich prawosławnych uraczył też przemyskiego ordynariusza analizą historyczną”:

- s. 373 – „Trudno takie postępowanie wytłumaczyć tylko i wyłącznie symfonią Cerkwi prawosławnej z władzami państwowymi”; „Wydaje się, że odpowiedź hierarchy skierowana do biskupa przemyskiego była streszczeniem w pigułce stosunku dużej części duchowieństwa Kościoła prawosławnego do władz komunistycznej Polski”;

- s. 378 – „sprawa przekazania plebanii pogreckokatolickiej w Sanoku, która ciągnęła się do końca lat 80. XX w.”

Autor nagminnie stosuje błędne wyrażenia na określenie terminów różnych wydarzeń, np. „początkiem maja 1963 r.” (s. 361); „początkiem lipca” (s. 363), „końcem września” (s. 365), „początkiem 1977 r.” (s. 368) itp.

Niezbyt fortunate wydaje się wielokrotnie powtarzane określenie o „rozkładzie Cerkwi Prawosławnej”, przez co autor rozumie dezorganizację struktur parafialnych wskutek przesiedleń wiernych i duchowieństwa prawosławnego.

Do drobniejszych uchybień w sferze językowej należą liczne błędy literowe, np. „które wymuszały skorzystania z materiałów”, „z terenów objętymi przemieszczeniami na sowiecką Ukrainę” (s. 10), „zastosowane w tytule i treści rozprawy pewnych sformułowań” (s. 14), „dane

przedstawiane przez lokalną administrację, nie mogą zostać przez badaczy za wiarygodną” (s. 112).

Wnioski i konkluzja końcowa

Wymienione powyżej uwagi i zastrzeżenia nie umniejszają dużej wartości informacyjnej rozprawy i jej pozytywnej oceny. Recenzowana praca wnosi nowe ważne ustalenia do zagadnienia relacji między Cerkwią prawosławną a władzami państwowymi w powojennej Polsce. Została ona oparta na obszernym, a zarazem nowym, nieznanym szerzej materiale źródłowym. Autor zrealizował postawiony sobie cel badawczy.

W mojej ocenie recenzowana praca spełnia kryteria wymagane dla rozpraw doktorskich i na tej podstawie wnioskuję do Rady Naukowej Kolegium Nauk Humanistycznych Uniwersytetu Rzeszowskiego o dopuszczenie jej do publicznej obrony i kontynuowanie czynności w ramach przewodu doktorskiego p. mgr Przemysław Misiolka.

Anna Knochmal